

CSORBA LÁSZLÓ

A KIEGYEZÉS „KOSSUTHIÁNUS” KRITIKÁJA

Igaza volt-e
Kossuthnak?
Ki lehetett volna
elégíteni
a nemzetiségeket
a fentebb tőle idézett
„őszinte beszéd”
politikájával, ha közben
a történelmi magyar
állam területi
integritása és politikai
egysége változatlan
marad?

■ A címbeli kifejezés a magyar szemnek első pillantásra talán meglepő lehet: kell ezt külön hangsúlyozni? Létezhet a „nagy alkunak” olyan kritikája is, amely nem a kossuthi érveken alapul, nem azokat fogalmazza újra?

Természetesen igen, ha átballagunk a Lajta túloldalára, és ott vesszük szemügyre a dualista historiográfia mezejét. A Habsburg-állam fölbojlása után az osztrák visszatekintők elsöprő többsége a kiegyezést kárhoztatta, és a birodalomra 1867-ben úgymond ráerőltetett, nézetük szerint „bénító magyar túlsúly”-ban jelölte meg a tragédia legfőbb okát. Ők nem kevesellték, hanem sokallták a magyaroknak juttatott bebeszólást a *Gesamtstaat* irányításába, és így Kossuth nélkül is találtak bő érvanyagot a „deáki béke-mű” darabokra szedéséhez.¹ Általában is meggyezhetjük, hogy ha csoportosítani szeretnénk az 1867-ben született osztrák–magyar kiegyezésről az azóta eltelt másfél évszázadban bárhol és bármikor megfogalmazott véleményeket, akkor – kissé leegyszerűsítve – két szinten alakíthatunk ki válaszalmazokat. Egyfelől a történettudomány által föltárható mértékig felsorakoztathatjuk egymással szemben a *korabeli* vita *korabeli* érveit, és megnézhetjük, tárgyyszerű állításaikban és az alkalmazott vitatechnikában, az érvelés „logikájában” vajon miképp feszültek egymásnak, volt-e olyan állítás bármelyik oldalon, amelyre nem tudott érdemi választ adni a másik. Másfelől pedig megvizsgálhatjuk, hogy a vita során egykor pozitívnak vagy negatívnak

fölvázolt következmények hogyan alakultak a későbbi fél évszázadban, sőt azt is kutathatjuk, hogy voltak-e netán a nevezetes alkunak olyan, a maga korában még nem is látható következményei, amelyek azonban utólag befolyásolhatják az értékelést. Ennek során azonban ügyelni kell arra, hogy ezt az utólagos tudást ne kérjük számon az egykori vitaellenfeleken, hiszen a történelmi véleményalkotás erkölcsi és módszertani egyszeregyéhez tartozik, hogy minden múltbeli szereplő gondolatait és tetteit mindig csak a maga korában érvényes normarendszer, ismeretvilág stb. alapján lehet, szabad megítélni.

Napjainkra oly mértékben gyarapodott a dualizmus korának birodalmi és magyarországi történetéről, gazdasági és társadalmi folyamatairól, a történetírás és a politika kapcsolatáról, a történetírást is befolyásoló ideológiai kényszerekről stb. a tudásunk, hogy az egész kérdéskört jóval komplexebben látjuk, mint elődeink bármikor korábban, így nemigen akad olyan történész, aki a kiegyezést egészében glorifikálná vagy elítélné. A korszerű szemlélet a hatalmas kérdéshalmazt részeire bontja, és a közvetlen hatásvizsgálatok alapján formál arról véleményt, hogy az adott területen inkább előnnyel vagy inkább hátránnyal járt-e a birodalmi kapcsolat 1867-ben rögzített formája.² Van azonban egy elkülöníthető kérdéscsoport, amelynek vizsgálata jól érzékelhetően megosztja a kérdés iránt érdeklődőket: azon kritika mérlegelése, amelyet Kossuth Lajos a megkötés idején, majd a későbbi évtizedekben a közönséges alkuról megfogalmazott. Amikor az elmúlt másfél évszázadban bárki a kiegyezés előnyeiről vagy hátrányairól, esetlegességéről vagy szükségszerűségéről, választhatóságáról vagy elkerülhetlenségéről beszélt, egyben véleményt alkotott a Kassandra-levélben és a többi, vonatkozó tárgyú Kossuth-szövegben megfogalmazott érvekről, állításokról, véleményekről is.

Újra itt vagyunk tehát a címben használt jelzőnél. Úgy vélem, napjainkban az a történelmi álláspont nevezhető „kossuthiánusnak”, amelynek megfogalmazói Kossuth egykori kiegyezéskritikájának *valóban lényegi elemeit* még ma is, jelenlegi tudásunk alapján is változatlanul érvényesnek tekintik. Talán ebben az értelemben használta ezt a kifejezést Szabad György tanítványaira Barotányi Zoltán újságíró, aki 2017 decemberében a *Magyar Narancs* című budapesti hetilapban interjút készített Kövér György történész akadémikussal, az Eötvös Loránd Tudományegyetem professzorával a kiegyezés mai megítéléséről. Ám amikor a beszélgetés egy adott pontján az került szóba, hogy a „kossuthiánus” álláspont egyben a magyar szellemi hagyományvilág ún. „kuruc” örökségébe is beletartozik, amelyet Barotányi olyan nevekkal fémjelzett, mint Thaly Kálmán vagy a „kommunista kurzustörténész”-nek minősített Mód Aladár, akkor – úgy vélem – joggal fölvethető a *pontosítás* igénye. Elkerülve azt a tévutat, hogy a „kossuthiánus” jelzőt valamiféle felületes „függetlenségiség” szinonímájának tekintsük, érdemes konkretizálni, mi is a kossuthi kritika „valóban lényegi elemeinek” tartalma, vagyis milyen gondolatcsoportot jelölhetünk e kifejezéssel a kiegyezés vitájának nagy szellemi arzenáljában.

Kézenfekvő e konkretizáláshoz a Kossuth-féle álláspontnak azt az elemzését segítségül hívni, amelyet Szabad György történész akadémikus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanára alakított ki a témával való több évtizedes foglalkozása során.³ Neve a szélesebb közvélemény körében politikai tevékenységéről közismert, mivel a pártállam bukását követő első szabad választás eredményeként, 1990–1994 között ő töltötte be a Magyar Országgyűlés elnöki posztját. Számunkra azonban most fontosabb életművének másik oldala: oktatómunkája so-

rán egész tanítványi csoportot⁴ indított el a történelmi pályán – ők kapták a fentebb említett interjúban a „kossuthiánus” minősítést. Nos Szabad a magyar polgári átalakulás alapkérdéseinek vizsgálata során igen részletesen foglalkozott az önkényuralom korának és az azt lezáró kiegyezésnek a problematikájával. Elemzése⁵ elsősorban a száműzött kormányzó kritikai aktivitására fókuszált, mivel módszertanilag úgy tartotta helyesnek, hogy a kiegyezésről írott elemzéseiben a problematikus mozzanatokat elsősorban Kossuth kritikájának részletekbe menő ismertetésével tárgyalja, és a dualizmus későbbi fejleményeit is elsősorban a kossuthi figyelmeztetések beigazolódásának bizonyító anyagaként idézze.

A kiindulópontnak Deák Ferenc 1865. évi híres húsvéti cikkét választotta, mivel az ebben megjelenő drámai szemléletváltás ébresztette rá az emigráns politikust, hogy egykori barátja és harcostársa immár enged a 48-ból, és az „alku” felé fordul. Illegális lapot indított tehát *Negyvenkilencz* címmel, és igyekezett bejuttatni a hazába, hogy honfitársait a készülődő megegyezés súlyosan problematikus részleteire és körülményeire figyelmeztesse. Szabad György fontosnak tartotta kiemelni, hogy Kossuth a *Lapunk korszerűsége* című beköszöntő cikkben nem az azonnali fegyveres küzdelemre buzdította honfitársait, hanem csupán arra, hogy ne segítsék az egyik válságból a másikba láboló Habsburg-államot a konszolidációban. Részletesen dokumentálta Kossuth felfogását, miszerint Ausztria elsősorban azért van halálra ítélve, mert eltorlaszolja a benne élő népek önrendelkezési törekvéseit. A megegyezés tehát végzetes hiba, mert a magyarságot bűnrészesé teszi „a többi nemzetiségek és népfajok” elnyomásában.⁶ Ehelyett egyeztetnie kellene az érdekeket a román, horvát, szlovák, szerb honfitársakkal és szomszédokkal, de azt is követelni szükséges, hogy a Habsburg-hatalom ne gátolja, ha az osztrákok, a tiroliak, a salzburgiak Németországhoz szeretnének csatlakozni, továbbá részesítse alkotmányos jogokban a cseheket, a galíciai lengyeleket, valamint a tiroli és isztriai olaszokat.⁷

Szabad hosszan idéz a *Negyvenkilencz* azon cikkeiből, amelyekben Kossuth amellettt érvel, hogy az európai egyensúlypolitikában a Duna menti népek szövetezése töltheti be Ausztria helyét. „A kérdéskör nemzetközi vonatkozásait illetően pedig [Kossuth] [...] arra mutatott rá, hogy ellentétben a Habsburg-birodalommal, amely belső gyengeségénél fogva minden egyensúlyozó szerepre alkalmatlan, az önálló Magyarország és »Horvátország a velünk szorosabb kapcsolatban, Roumania, Szerbia (s tán Cseh ország is) a velünk védszövetségben találhatják azon függetlenségnek legbiztosabb támpontját, melyre Európa józanon felfogott súly egyenének szüksége van.«” Ez már csak azért is fontos – tér vissza Ausztria jövőjének kérdéséhez –, mert „a Habsburg-birodalom továbbéltetése esetén elkerülhetetlen nagy háborúban »mi nem mint osztrák ellenségek [ellenesek], hanem mint osztrák bűnrészesek fogunk számba vétetni. Magyar légióról többé nem lesz szó, hanem lesz szó cseh, horvát, szerb, oláh légióról.«” A háború – Kossuth a keleti és a német kérdésben számított újabb háborúra – »a birodalmat szét fogja bomlasztani, de szét bomlasztja úgy, hogy a szerte omló romok súlya Magyarországot is eltemeti, mert a szétbomlásnál mi nem mint önálló tényezők jelenendünk meg, kikkel számolni kell; hanem mint préda, melyel a győztesek rendelkezendnek«. A felismert veszélyek szenvedélyessé tették az előadását: »az osztrák sas átokterhes társasága gyengékké teszen, mert belerőnket megoszlatja, természetes barátainkat, sőt polgártársaink egy részét is ellenségeinkké teszi, izolál a világtól, elkülönít azoknak érdekeitől, kikre különben számíthatnánk a veszély órájában, s nem hágy fel számunkra más dicsőséget,

mint hogy mi legyünk a máglya, melyen az osztrák sas megégettetik, – égve magunk is.«⁸

Szabad hangsúlyozza, hogy Kossuth természetesen nem volt olyan naiv, hogy azt higgye: pusztán cikkeivel tömegeket hozhat az alku ellenfeleinek táborába.⁹ Azt szerette volna elérni, hogy írásai visszhangjából legalább annyi kiderüljön, nem egyhangú a helyeslés a deáki megegyezéssel mellett. Ennek dokumentálása után tért rá a szerző a nevezetes Kasszandra-levél tárgyalására, melyet joggal tekint a kossuthi kiegyezéskritika csúcspontjának. A párizsi világiállításra ellátogató exkormányzó két régi emigrációs harcostársa, Irányi Dániel és Simonyi Ernő bízgatására fogalmazta meg Deákhhoz intézett, baráti hangütésű, de tartalmában politikai felelősségre vonást tartalmazó üzenetét, melyet – a kiegyezési törvény „általánosságban” történő elfogadása után végre lazulni kezdő sajtóviszonyok között – Böszörményi László 1867. május 26-án közölt *Magyar Újság* címmel indított lapjában.

Szabad – bőséges idézetekkel rekonstruálva nemcsak a nyílt levél logikáját, de nyelvi-stiláris hangulatát is – ismételten összegezte Kossuthnak a *Negyvenkilencz* hasábjairól már ismerős, kiegyezésellenes érveit. Ezeket azonban az exkormányzó most a személyes érvelés kontextusában fogalmazta újra, ezért lett a levél első drámai csúcspontja az a részlet, amikor Deákot pozíciója sajátos kétértelműségével szembesítette. Joggal utalt barátja jogvédő helytállására, hangsúlyozva, hogy „azon nagy, azon példátlan befolyás, melyet a nemzet határozataira gyakorolsz, azon álláspont következése, melyet 1861-ben választottál”. Ám ugyanilyen joggal folytatta úgy, hogy a politikus jelenlegi „roppant erkölcsi hatalmának” az az oka, hogy a nép azt hiszi, vezére még mindig ugyanazon az alapon áll – „[p]edig már régen nem állasz ott. A jogvisszaszerzés álláspontjáról a jogfeláldozás sikamlós terére jutottál”.¹⁰ Szabad jelzi, hogy ez az érv ugyanarra a problémára utal, amivel Böszörményi László a képviselőház feloszlását és új választások kiírását követelő (amúgy elutasított) határozati javaslatát indokolta: a titokban kidolgozott megegyezési részletekről a közvélemény semmit sem tud, márpedig demokratikus minimum kellene legyen megadni számára a lehetőséget, hogy „18 évi elnyomás után a köztörvényhatósági élet és szabad sajtó jótékonyága alatt magát némileg tájékozhatta a legdrágább érdekeit fenyegető rendkívüli átalakulás iránt, melyről a múlt választások alkalmával sejtelme sem lehetett”.¹¹

A „jogfeláldozás” súlyos vádjának hátterét keresve Kossuth azzal folytatta levélét, hogy nem látja azokat a kényszerítő okokat, amelyek miatt a nemzet ilyen súlyos lépésre kényszerülne – különösen figyelembe véve a Habsburg-hatalom 1866-ban elszenvedett katonai vereségét. „[I]gyekeztem magamat, mennyire embertől kitelhetik, a Te álláspontodba belegondolni, s a vélt kénytelenségnek még csak árnyékát sem vagyok képes fölfedezni; hanem látom azt, hogy a magyar nemzet éppen azon percet választja kétségbe esni állami jogainak teljes valószínűsége felett, midőn minden nemzet, a nagy Angliától a kis Crétáig, érzi, hogy a kor szelleme, kor iránya s a politikai viszonyok a jogvisszaszerzésnek vagy a jogfejlesztésnek kedvezők. – Ilyenkor mond le Magyarország legbecesebb állami jogairól és lemond oly módon, lemond magát oly politikának eszközeül szegődtetve, mely szomszédainkat úgy nyugat, mint kelet felé ellenségeinkké teszi; a nemzetiségi belkérdés kielégítő megoldását, a Horvátországgal kötött kiegyezkedést lehetetleníti, s szemlátomást közelgő európai bonyodalmaknál hazánkat a vetélkedő ambícióknak céltáblául tűzi ki.”¹²

Szabad joggal hangsúlyozza, hogy az akkoriban 65. életévében járó Kossuthról föltételezhetjük, messze túl a személyes ambíciókon, egy kivételes életút alkonyához közeledve, a közösség sorsáért érzett politikai felelősség egészen különleges tudatosításával fogalmazta meg szívszorító őszinteségű, ólomsúlyú mondatait. „Megőszültem a tapasztalásokban gazdag szenvedések iskolájában, az évek súlya s a bú és bánat alatt. Nem személyes érdek, nem ingerültség, nem fontoskodási viszketeg szól belőlem. Nekem személyemre nézve nincs semmi várni, nincs semmi kívánni valóm, sem a nemzettől, sem az élettől. De keblemben fiatal eréllyel él, s fog élni halálomig a kötelesség érzete hazám iránt. – E kötelességérzet őstönzött e felszólalásra. Bocsásd meg azt a kútfő kedvéért, melyből eredett...”¹³

A levél roppant hatásos, drámai erejű csattanója kétségkívül a befejező hivatkozás a mitológiai trójai királylány, Kasszandra történetére. Mi, kései utódok, már kívül vagyunk a történet eredeti logikáján, amelyen belül persze megvolt annak az oka, hogy miért nem hitték el a trójaiak az igaz jóslatokat. Mi azonban már megfontolhatjuk, hogy „Cassandrának igaza volt”! Az érvelés szellemi csúcspontja azonban mégsem ez, hanem Kossuthnak a hazaszeretetről és a közösség érdekében végzendő politizálás egyik legfontosabb – ha nem a legfontosabb! – erkölcsi korlátjáról szóló gondolata – amely ugyanakkor lényegi összefüggésben van a kiegyezésvita során többször előbukkanó alternativitás-problémával is. Szabad teljes egészében idézi a levélnek ezt a részletét, Kossuthnak a régi barátához intézett, emelkedett hangú felszólítását: „Nézz körül magasb államférfiúi tekintettel, s fontold meg a maradandó következéseket, melyek felé vezetted a hazát, melynek élni kellene, midőn a mi csontjaink már rég elporlottak; a hazát, melyben nemcsak a jelen röppenő percét, de a változhatlan múltat s a közelgő jövőt is szeretnünk kell. – Ne vidd azon pontra a nemzetet, melyről többé a jövőnek nem lehet mestere!”¹⁴

A költői erejű gondolatritmussal nyomatékosított érvelés arra figyelmeztet, hogy jó szándékú, becsületes politikus nem építhet kényszerpályát! A közösségi cselekvés során a legsúlyosabb erkölcsi kötelessége úgy politizálni, hogy utódainak mindig legyen lehetősége a korrekcióra, ha valamelyik korábbi döntés hibásnak bizonyul. Ezt a felelősséget persze csak olyan történelemszemlélet rakhatja az egyén vállára, amelyik nem hisz az örök determinációban, amely ugyan látja a történelmi szituációkban hosszabb időtávlaton át érvényesülő mélyszerkezeti elemeket, háttértendenciákat, de ezeket nem fátumnak, hanem a cselekvő szubjektumok által bizonyos mértékig változtatható valóságelemeknek tekinti. A cselekvési tér csak akkor szűkül le tragikusan, ha nem csupán a tágabb feltételek objektív struktúrája hat ebben az irányban, de maga a történelmi szereplő is – jóhiszeműen vagy rosszakarattal – úgy politizál, hogy lehetetlenné teszi a későbbi nemzedékek számára a korrekciót. Nos ilyen végzetes lépésnek látta Kossuth a kiegyezést – és Szabad úgy mutatta be az államférfi tiltakozási erőfeszítéseit, hogy érzékeltette olvasójával: az elmúlt majd másfél évszázad ellenére, a ma „kossuthiánus” történészeként is az akkori kritika minden lényegi elemével változatlanul egyet kell értenie.

A Kasszandra-levél drámai hangütése mögött az igazi mondanivalót, a súlyos megfontolni valót a *Negyvenkilenc*ben kifejtett érvanyag hordozta. Ebből értjük meg a magyar államférfi legfőbb aggodalmait – és a jövőre vonatkozó figyelmeztetését. Kossuth az 1860-as évek közepén nem általában minősítette halálra ítéltnek a Habsburg Birodalmat, hanem csak abban az esetben, ha folyamatosan el-

torlaszolja a birodalomban élő népek, nemzetek önrendelkezési jogainak érvényesülését. Ez esetben ugyanis belülről folyton instabil lesz, és így az európai egyensúlypolitikában nem tudja érdemben betölteni a negyedik pólus (Franciaország, Poroszország és Oroszország mellett, főleg e legutóbbi ellenében) szerepkörét. A nemzetállami önállóságra törekvés Kossuth szerint is a korszak alapvető történelmi folyamata, csak ő a hangsúlyt nem a fogalom állami, hanem a nemzeti oldalára helyezte,¹⁵ és nem a *függetlenséget*, hanem az *önrendelkezést* tekintette a kulcsfogalomnak: ez az, amire valójában a nemzet mint önmagát szuverénnek tekintő közösség törekszik.¹⁶ Az önrendelkezés ugyanis nem feltétlenül igényel teljes állami függetlenséget: a nemzeteket adott esetben a különleges körülmények arra készíthetik, hogy szabad beleegyezésükkel ugyan, de különféle összetett államalakulatokban éljenek, ám ha eközben demokratikus szabadságjogokkal (valódi önkormányzattal) rendelkeznek, akkor önrendelkezésük nagyjából és egészében mégiscsak érvényesül. Miként az közismert, a magyar elit már a reformkorban így fogta fel Magyarország kívánatos helyzetét a Habsburg Birodalmon belül, és Kossuthék nézetei szerint pontosan ilyen berendezkedés valósult meg – a kellő alkotmányos és törvényes biztosítókkal – 1848 tavaszán. Ez volt a Batthyány-kormány és utódai koncepciója: széles körű magyar önrendelkezés, de közben – hatalmpolitikai megfontolásokból – benn maradunk a Habsburg Birodalom tágabb védőernyője alatt.

Innen nézve a függetlenség kikiáltása 1849 áprilisában rossz kényszerűség volt, mert a dinasztia sajnálatos módon visszavonta az előző évi tavaszon adott hozzájárulását a magyar önrendelkezésnek a birodalmon belüli, meghatározott mértékű érvényesüléséhez. Kossuth ettől kezdve ítélte meg pesszimistán a Habsburg-állam túlélési esélyeit, és ezen a nézetén évtizedeken át azért nem változtatott, mert nem látta annak szándékát és tetteit, hogy a dinasztia valóban a birodalom minden népének és nemzetének megfelelő önrendelkezését – tehát nemcsak a magyarokét 1867-ben! – biztosítani akarná. Ezért dolgozott 1849 óta többek között azon, hogy a nagyhatalmak is fölismerjék ezt aényt, és ugyanakkor fogadják el: van alternatíva. Van olyan hatalmi alakulat, amely átveheti a tönkremenő Habsburg-állam helyét: a volt birodalom és a Duna-völgye dél-európai népeinek szabad, demokratikus szövetkezése. „Tömegét” tekintve tehát körülbelül ugyanaz a politikai-gazdasági-katonai erő, csak éppen eltűnik az életről az anakronisztikus célokat erőltető dinasztia. Másfelől volt annyira ügyes gyakorlati politikus, hogy megpróbálja kihasználni a Habsburgokkal szembeni időleges hatalmi érdektalálkozásokat (olaszok, franciák, poroszok) a kellő nyomásgyakorlás érdekében, természetesen nem azért, hogy új hegemon nyomuljon be a Duna-tájr, hanem hogy az erőviszonyok minden pillanatnyi változását rugalmasan ki lehessen használni a népek szabad szövetkezése érdekében. A kiegyezés innen nézve azért látszott végzetes lépésnek, mert a magyar segítség annyira ismét megerősítette a birodalmat, hogy a nagyhatalmi látszat megmaradjon, ám eközben a magyarok „tettetársakká” váltak a többi népek, nemzeti ségek elnyomásában. Ebből pedig az következett, hogy a jövőbeli elkerülhetetlen robbanás nemcsak a Habsburgok államát, hanem a történelmi Magyarországot is szükségképpen szétveti majd.

Természetesen Kossuth is messzemenően tisztában volt azzal, hogy a magyar elit szabadelvűsége még viszonylag gyenge, nemzeti gondolkodása pedig még túlságosan nemesi-rendi jellegű ahhoz, hogy a demokratikus föderalizmus eszmevilágát – továbbá ugyanezen az úton haladva, a nemzetiségeknek adandó en-

gedmények előbb-utóbbi elkerülhetetlenségét – könnyen befogadja. Pontosan tudta, hogy a koncepcionális paradigmaváltáshoz hosszú időre, szívós meggyőző munkára van szükség. Ezért is sajnálta joggal a Duna-konföderációs tervezet túlságosan korai, meggondolatlan és előkészítetlen napvilágra kerülését (1862) és így sajátos kompromittálódását, mivel mindez nyilván erősen hátráltatta az új eszme, a szokatlan gondolat oly szükséges propagandáját, a jó értelemben vett agitációt.¹⁷ Ahogy egykor az *Ellenőrben* (1847) közreadott tanulmányában fogalmazott: „Százados balítéletek fája egy fejszevágásra nem dől. De forgácsoljuk; minden vágással vékonyul a törzsök, s mind közelebb esik az utolsó vágás, melly dönteni fog. Forgácsoljunk!”¹⁸ Előképül az 1848/49-es tapasztalatok szolgálhattak: a fegyveres küzdelem véres mindennapjainak szomorú tapasztalatai akkoriban képesek voltak a magyar elit legfelelősségteljesebb tagjait meggyőzni arról, hogy lépni kell, az országgyűlés szegedi nemzetiségi határozatában kezdeményezni kell az új érdekegyesítés megkötését. Bár Kossuth tisztában volt az elmentőrekvésekkel, mégis úgy vélte, Ausztria kudarcai mindkét oldalon – a magyarok és a nemzetiségek oldalán egyaránt – segíthetik majd a belátást, csak ehhez időt kell nyerni, miközben az agitációt intenzíven folytatni kell – és ezért nagyon fontos, hogy nem szabad kiegyezni a Habsburgokkal és ekképpen részessé válni időleges megmentésükben. A kiegyezés pillanatával nem a Habsburg-állam azonnali megdöntését állította szembe, hanem az okos kivárás taktikáját – csak azt, hogy ne segítsük a konszolidációt, ami nem megoldást hoz, hanem csupán a probléma elodázását. „Nem arra szólítjuk mi fel Deákot, hogy álljon a forradalom élére... Csak arra szólítjuk fel, segítse a nemzetet: nyitva tartani a jövődő ajtaját.”¹⁹

Ami pedig a partnerekkel való viszonyt, azok hozzáállását illeti, erősen torzíthatja a viszonyok reális bemutatását, ha kiragadunk egy adott pillanatot, és a politikai vitaellenfelek álláspontjainak akkori távolságát azután a teljes vitafolyamat minden szakaszában ugyanolyan változhatatlan, kőkemény adottságként kezeljük. Amiként arra számos példa hozható a világtörténelemből, a tervezetések korának elvi ellentéteiből nagyon sok mérséklődhet, sőt megoldódhat, ha váratlanul megnyílik a cselekvési tér, és a résztvevőknek érdekében áll és módjuk is nyílik az értelmes kompromisszumok megkötésére. Az európai egyensúlypolitika nagyhatalmi nyomása így szerencsés esetben még siettetheti is az egymástól távolabb álló nézetek közeledését, növelheti a megegyezéshez szükséges kompromisszumkészséget – erre adott példát az 1860-as évek első felében több ízben is a magyar–francia együttműködéshez társuló román közeledés.²⁰ A nemzetiségi politikai elitekről tehát hiába állapítjuk meg, hogy kívánságaik egy adott pillanatban milyen messze álltak a magyar engedményektől – ebből még nem lehet tévedhetetlenül megjósolni, hogy egy majdani „éles” helyzetben, kellő hatalmi nyomás alatt vajon miképp is alakulna megegyezési készségük.

A kiegyezés kossuthi kritikája nem kizárólag az adott pillanatra vonatkozott, hanem egy egész folyamatra, és ahogyan az haladt előre, úgy változott a benne cselekvő vagy azt elszenvedő összes alkotórész helyzete, súlya, nyomatéka. Ha tehát nem következik be a kiegyezés, és elhúzódik, tovább mélyül a Habsburg-állam válsága, akkor minden egyéb tényező továbbmozdul, és így nem zárható ki, hogy – vélte az exkormányzó – egyszer csak a többi összetevő: a nagyhatalmak megfontolásai, a magyar elit bizalma, a nemzetiségi vezető csoportok elvárásai stb. mind átbillentik egymást egy új konstellációba, amikor már a másik tendencia kezd megerősödni. Ennek esélyét lehet csekélynek nevezni, és mint

tudjuk, végül nem következett be – de ahhoz azért túl sokan vették komolyan abban az időszakban, hogy teljesen lesöpörhetnénk az asztalról. Ne feledjük, hogy Kossuth ajánlatát – a várakozást és készenléletet a Habsburg Birodalom újabb váltságperiódusának kihasználására és addig a kialakított demokratikus társadalmi és nemzeti program népszerűsítését – még maga Deák Ferenc is ugyan „káros, sőt helytelen számítás”-nak mondta, de semmiképp sem lehetetlennek! 1867. március 28-i országgyűlési beszédében az alternatívának ezt az oldalát ő is a választható cselekvési utak egyikének vallotta, csupán úgy vélte, „könnyen megtörténhetik vala, hogy a várt esemény [ti. a Habsburg Birodalom végzetes megingása] be nem következik, vagy majd akkor következik be, mikor a segély elgyöngült nemzetünkre már késő”.²¹

Mivel a kiegyezés nem oldotta meg Kossuth összetett bírálatának döntő problematikáját, a birodalomban együtt élő népek, nemzetiségek, nemzetek valódi önrendelkezésének – vagyis saját sorsukba való érdemi beleszólásának – ügyét, az 1870–80-as években a „turini remetének” módja nyílt arra, hogy néhány jellegzetes nagypolitikai konfliktus kapcsán újra megfogalmazza – mintegy alkalmaszintűen – kritikai álláspontját az események valódi perspektíváinak, jelentőségének megvilágítása érdekében. Mint láttuk, az 1860-as években az európai egyensúly-politika kevés esélyt adott a független Magyarországnak (sem az érte való emigrációs küzdelemnek), mert a nyugati nagyhatalmak többnyire úgy vélték, létrejötte gyengítené a cárizmus ellensúlyaként tételezett Ausztriát. Az egyensúlygondolatot átfogalmazó magyar száműzött barátjához, Helfy Ignáchoz intézett, 1873. január 9-én kelt levelében arra mutatott rá, hogy a hatalmas germán és szláv népelemek hasznos elválasztásában juthatna kulcsszerep a független Magyarországnak, olyasféle poszton, mint amilyen a németek és a franciák között Belgiumé.²² A hetvenes évek elején még komolyan lehetett latolgatni, vajon a francia császárság bukása után a „vaskancellár” Németországa nem akarja-e egész Ausztria meghódításával beteljesíteni a német egyesítés folyamatát. De Kossuth úgy vélte, „nem bolond ember az a Bismarck. Nem kellene annak az ünnepi processziós Bécs, a pápista Austria, az ultramontán Tyrol stb., ha tényéren hoznák is neki. Azt mondaná, amit én mondanék, ha valaki Magyarországot Szerbiával, Valachiával megkínálná. »Nem instállom, abból a jóból kijutott már nekünk dosztig, s azon túl is.«”²³

A hetvenes évek második felében azután kitört az orosz–török háború, és a távoli Alpok alján éldegélő öregember szívét ismét összeszorította a hazafiúi aggodalom. A keleti bonyodalomnak két vége lehet – vázolta fel a perspektívát Helfynek 1876 nyarán. Az „osztrák–magyar madár” vagy az „osorz krokodil” torokába repül, amelyik le is nyeli majd rendesen²⁴ – vagy pedig az éppen oroszbarát Bismarck arra fogja szorítani a Monarchiát, hogy keleten (vagyis a balkáni országok rovására) keressen magának Pétervár térnyerésével szemben hatalmi kárpótlást. „A magyar meg verekedni fog azért, hogy Ausztria-Hungária szláv birodalomra nője ki magát” – összegezte a várható tragikus végeredményt barátjának. Természetesen a balkáni keresztény népek fel akarnak szabadulni a török alól – ez a kor egyik nagy, elodázhatatlan történelmi folyamata, amiként azt már évtizedekkel korábban, a konföderációs tervek első megfogalmazásakor felismerte, elképzeléseiben attól kezdve kalkulálta, elsőrendű európai szükségként üdvözölte. De e kisebb államok tényleg szabadok csak akkor lehetnek, ha a térség biztonságát két középhatalom – a független Magyarország és a helyreállítandó Lengyelország – szavatolná!²⁵ Ám erre nincs esély, miközben a töröktől szaba-

dulni kell – így e kis népek egyetlen reménye az orosz cár marad, akinek csapatai viszont a felszabadulással együtt azonnal orosz igát, függést is hoznának „szövetségeseik” nyakába. „Ergó Európa kozák lesz” – zárta a keserű eszmefuttatást, megtoldva a még keserűbb gyakorlati tanáccsal: „tanuljon oroszul!”²⁶

Kossuth a fenti alternatíva második felében pontosan kitalálta, mit tett Andrásy Gyula gróf közös külügyminiszter. Valóban, 1877 januárjában Budapesten titkos konvenciót kötött orosz kollégáival, melynek értelmében a kibontakozó orosz–török háború esetére a Monarchia semlegességet ígért, és anektálhatta Bosznia-Hercegovinát (biztosítékot nyerve így egy olyan nagy délszláv állam kialakulása ellen, amely vonzhatná a magyarországi Délvidék szláv lakosságát), míg cserébe Oroszország kötelezte magát, hogy a Nyugat-Balkánra nem terjeszti ki a hadműveleteket, ennek áráként pedig bekebelezheti Dél-Besszarábiát. Ám amikor a plewnai szívós török ellenállást sikerült megtörni, és 1878 elején a cári hadosztályok ellenállás nélkül törhettek Konstantinápoly felé, úgy látszott, az oroszok sutba vágják minden osztozkodási ígéretet. Megvalósulhat régi álmuk: Moszkva majd két évszázad erőfeszítéseinek eredményeként végre kijuthat a meleg tengerekre, miközben kénye-kedve szerint szabhatja át a Balkán térképét! Andrásy azonban e kétségkívül igencsak kielezett pillanatban szerencsére támaszkodhatott Anglia segítségére. A Boszporuszba befutó brit flotta ágyúiról lekerültek a ponyvák, és komoly pénzügyi segítséget is kilátásba helyeztek, ha a Monarchia mozgósít. Ez volt az a pont, ahol Kossuth is úgy vélte: a rosszból jó fakadhat – habozás nélkül meg kell indítani Pétervár ellen a preventív háborút!²⁷ Így vélte Andrásy is – de a nagy alkalom kihasználatlan maradt. Nem volt külpolitikai egyetértés a Monarchia legfelső vezetésében, így a külügyminiszter háborús álláspontja a közös minisztertanácsban egyedül maradt (csak a magyar kormányfő, Tisza Kálmán támogatta).²⁸

A helyzet igencsak bizonyítani látszott Kossuthnak azokat a korábbi – a ki-egyezés kritikájaként megfogalmazott – félelmeit, hogy a dualista döntéshozatal fórumain egyszerűen strukturális okból lehetetlen a magyar érdekeket a szükséges mértékben érvényre juttatni. Andrásy ugyan a maga eredeti elképzelései nagy részét végül meg tudta valósítani a hamarosan összehívott berlini kongresszuson, de ezek elsősorban a „birodalomgyarapítást” és kevésbé a magyar állam biztonságát szolgálták.²⁹ Már 1878 januárjában – tehát a kongresszus előtt – papírra vetett, nagy elemzésében Kossuth megállapította, hogy mindeközben a legsúlyosabb politikai hiba már megtörtént. Nekünk egyfelől szükségünk van Törökországra, hiszen eleven gátja Oroszország előretörésének, így Isztambult támogatnunk kell – hangsúlyozta a teendőik egyik oldalát. Másfelől viszont elodázhatatlan a balkáni keresztény népek felszabadulása. E két szempontot tehát egyesíteni kell. Mivel „a török birodalom helyzetében változtatásoknak kell történni a keresztény népek javára, oda kellett volna minden igyekezetet fordítani, hogy a szükségesnek vélt változtatások nem az orosz fegyverek győzelmes nyomulásának, hanem Ausztria és Magyarország jóakarató érdeklődésének, s ennek hatása folytán a porta liberalitásának legyenek kifolyásai”.³⁰ Vagyis: „anti-orosznak kell lennünk of course – turkophiloknak ismét of course – de a románokat és szlávokat sem kell magunkra uszítani – au contraire iparkodni kell kiegesztelni”.³¹ Ám mindehelyett a kezdeményezés az oroszok kezébe került, akik véráldozatokra hivatkozva immár a „győzedelmes védnök” szerepét játszhatják. Ezen pedig már alku nem segíthet – borítékolta a berlini kongresszus e részbeni biztos kudarcát az exkormányzó –, mert Pétervár ettől kezdve a balkáni népek bár-

milyen követelése ellenében azok legfőbb akadályozójaként mutathat rá Bécsre és Budapestre. „A meg nem nyert dolgok odiuma így mireánk hárul” – foglalta össze mondandója pszichológiai oldalát Kossuth, világossá téve, hogy a pánszláv agitáció ezért veszi majd célkeresztbe Magyarországot. Fogalmazásában aligha véletlenül tértek éppen ekkor vissza a kiegyezés végzete ellen másfél évtizeddel korábban harcba szálló publicisztikájának nagy képei, stílárius motívumai. Az új helyzethez alkalmazva így fogalmazta újra a felejthetetlen metaforát: „a bécsi politika hazánkat máglyává teszi, melyen az orosz fogja az osztrák sást elégetni.”³²

Mivel Kossuth a cári terjeszkedésben, az ezt szolgáló pánszláv agitációban egyszerre ismerte fel a modern európai civilizáció lényegét adó értékek legfőbb veszedelmét, valamint hatékony törekvést a történelmi magyar állam szétbomlasztására, így – mint láttuk – az önvédelmi háború szükségességét hangoztatta. A térség stabilizációjához elengedhetetlennek tartotta Oroszország katonai visszaszorítását, ennek garanciájaként pedig javasolta a független Lengyelország helyreállítását. 1878. február 17-i levelében az oroszellenes háború kitörésekor a legfontosabb agitációs feladatnak nevezte a lengyel ügyben való mozgósítást. Hasonló egyensúlypolitikai okból fontosnak tartotta, hogy Románia is legyen teljesen ép, szintén lehet egyfajta „keleti Belgium” – de a kulcskérdés Lengyelország.³³ Háború helyett azonban jött a berlini kongresszus, amely kinyitotta a végzet ajtaját, hiszen Bosznia-Hercegovina anektálása pontosan azt a halálos belebonyolódást hozta magával a balkáni viszonyokba, amelynek veszedelmére Kossuth szavának minden erejével próbálta figyelmeztetni a hazai közvéleményt és a felelős politikai vezetőket. Ettől kezdve e téren nem látott érdemi változást, így csak idő kérdésének tekintette a katasztrófa bekövetkeztét. Nyilván ezért lett azonos még a stílárius kép is, amelyben hét évvel később összegezte a lényegét – csak a levonható tanulság lett, ha lehet, még keserűbb: „beteljesedik jóslatom, hogy szegény Magyarország lesz a máglya, melyen az osztrák sás megégettetik, s bíz annak hamvaiból Phoenix nem kél.”³⁴

Kossuth elkeseredésének egyik legfőbb oka természetesen az volt, hogy a környező országokban a fenti események folytán elkerülhetetlenül feltámadó magyargyűlölet katasztrófális belpolitikai következményekkel jár a nemzetiségi kérdés terén. Számos korábbi, e tárgyban közzétett megnyilatkozása közül az egyik legfontosabb abban a levélsorozatban található, amelyet a címzett, Helfy Ignác jelentetett meg 1871 novemberében, és amelyben a turini száműzött a cseh autonómia-törekvések megbuktatását kárhóztatta. „A nemzetiségi kérdés megoldásának kulcsa internationalis természetű – szögezte le a problémakör tágabb összefüggéseit vizsgálva. – Ha Magyarország olyan politikát követ, amely kedvező azon nemzetek autonómiájának, szabadságának s illetőleg függetlenségének, melyeknek, mint fajrokonaiknak, sorsa a magyarországi nemzetiségeket igen természetesen, melegen érdekli, nem kell attól félni, hogy a nemzetiségi kérdés túl fog csapongani a kielégíthető határokon hazánkban.” Ám ellenkező esetben „nincs a világnak az a kigondolható belügyi concessiója, melylyel a nemzetiségi kérdést ki lehetne egyenlíteni”.³⁵ E felismerés fényében Andrassy Gyula akkori magyar miniszterelnök közreműködését a cseh követelések megbuktatásában elsősorban azért tekintette végzetes hibának, mert a birodalom nemzetiségi számára egyértelmű negatív üzenetül szolgált, hogy politikai igényeik megfogalmazásakor mennyi megértésre számíthatnak a magyarok részéről. Emiatt nyílt meg a tér a Magyarország számára „etnogeographiai” okokból

halálos veszélyeket rejtő pánszláv propaganda előtt – állította Kossuth. Mert „nem kell attól félni, hogy a cseh pánszlávva legyen, ha szabad cseh lehet, saját hazájában, saját sorsának szabad ura. De ha azt látja, hogy ez tőle megtagadtatik, ha azt látja, hogy a mostani államkapcsolat viszonyai között más kilátása nincs, mint az osztrák-német suprematiának alárendelt tartományi existentia, hát biz’ ő pánszlávva lesz.” És természetesen azt gyűlöli majd a legjobban, aki erre kényszerítette – vagyis a magyarokat.³⁶

A gyűlölet elhárítására az a legjobb politika, ha kihúzzuk a propaganda méregfogát, és igyekszünk teljesíteni a nemzetiségek kívánságait. „Úgy látszik, a nemzetiségek nincsenek a hozott törvénnyel megelégedve – utalt vissza a vonatkozó tárgyú, 1868-ban született jogszabályra Kossuth. – Formulázzák kívánságaikat. Meg kell őket hallgatni, a testvériesség érzelmével kell meghallgatni, mely az ország területiális integritása s politikai egysége megóvásának kötelessége alól fel nem ment ugyan, de ezen határon belül a szoros igazságot meghaladó engedékenységre is hajlandó. Vagy kiegyenlíthető ezen kérdés az említett határok között, s ha igen, úgy nem kell szűkmarkoskodni, hanem ki kell egyenlíteni. Vagy ki nem egyenlíthető, s akkor háruljon a viszály felelőssége isten és világ előtt azokra, kik az ország integritását s politikai egységét kívánták megrontani.”³⁷

Ha a fenti álláspontot összehasonlítjuk Kossuth korábbi, az emigrációs politizálás aktív korszakában megfogalmazott véleményével, meglepő a területi integritásához és a politikai egységhez ragaszkodás kétszeri hangsúlyozása. Hiszen ha nem is osztotta a szabadságharc kormányának nyugati diplomáciáját szervező Teleki László gróf véleményét arról, hogy az 1848-as forradalommal „nemcsak Ausztria halt meg, hanem Szent István Magyarországa is”,³⁸ az ötvenes-hatvanas években – a konföderációs elképzelések keretében – a horvátok különválása, Erdély státusa, sőt a szerblakta délvidék helyzete vonatkozásában is látott tárgyalási teret a nemzetiségi politikusokkal.³⁹ Hogy mégsem fogalmazási véletlenről van szó – ez Kossuthnál egyébként is szinte kizárt –, hanem szemléleti jelentőségű mozzanatról, világossá válik egy 1882 februárjában kelt, Helfy Ignáchoz szóló leveléből, amelyben az *Irataim az emigrációból* szerkesztésével kapcsolatban érintett pár kérdést. A terjedelmi gondok között említette, hogy eredetileg sajnálta, miszerint a Dunai Konföderáció tervjavaslatának története a szükséges részletességgel nem fért bele az éppen szerkesztett kötetbe. Utólag azonban már nem bánta, mert manapság a „bosnyákos politika” következményei „oly puszkaporszagot terjesztenek”, „másképp meg ellenségeink a külföldi sajtóban annyi gaz lármát ütnek a »zsarnok« magyar ellen”, hogy örül, ha mellőzheti a témát. „Sőt, biz’ én a nemzetiségi kérdést is [...] csak igen csinnyán (*sic!*) érintem – folytatódik az eszmefuttatás –: csak az emigratio politikai, hogy úgy mondjam stratégiai szempontját constatirozom – de részletekbe nem ereszkedem; mert amint a dolgok állanak, magyar embernek most nem azzal kell kérkedni, hogy ő a nemzetiségi kérdésben többre is kész volt – hanem inkább azt kellene feladatának ismerni, hogy kimutatja, mikint nemzet soha nem concedált az úgynevezett nemzetiségi principiumnak annyit, mint a magyar. – No én, aki többre is kész voltam, ezt az apologiát nem ismerhetem hivatásomnak – de azt sem ám, hogy fegyvert adjak a magyar nemzet ellenségeinek kezébe – tehát azt hiszem, legjobb nem ereszkednem a kérdés aktualitásába.”⁴⁰

A helyzet azért különösen érdekes, mert Kossuthot itt épp az a folyamat hozta nehéz helyzetbe, amelyet ő jósolt meg mint a kiegyezés egyik veszedelmes kö-

vetkezményét. A nemzetiségek feje fölötti egyezkedést, a velük való párbeszéd elutasítását joggal tekintette a jövőendő súlyos bajok egyik legfőbb forrásának, előre látva, hogy körükben fel fognak erősödni azok az irányzatok, amelyek a történelmi Magyarország felbontása révén keresik a megoldást közösségük problémáira. Ám a collegnoi-torinói szorgalmas „sajtófigyelő” elkeseredésére nagyon sovány vigasz volt az „ugye megmondtam?” élménye, amikor mindinkább azt kellett tapasztalnia, hogy a nacionalista ellenfelek jogos sérelmeiket – ahogy az lenni szokott – már túlzásokkal, valótlanosságokkal, hamis állításokkal, megalapozatlan vádakkal tetézték. Ehhez járult hozzá további két meggyőződése. Egyfelől elvárta a vezető nemzetiségi politikusoktól annak belátását, hogy a történelmi Magyarország védi meg őket az orosz „pánszláv” beolvasztás veszélyétől. Másfelől valóban úgy gondolta, hogy a modern, demokratikus magyar jogállam minden jogos egyéni és közösségi szabadságigényt képes kielégíteni, így nemigen lehet olyan észszerű és méltányos követelés, ami ezen túl kívánható. Mindkét tétel nyilván vitatható – Kossuth mindenestre meg volt győződve igazságukról. Így összegzésként végül oda jutott, hogy a nemzetiségi túlzók bírálatát e ponton igazságtalanabbnak érezte, mint a nemzetiségi politikában elkövetett otthoni hibákat – ezért döntött úgy, hogy jobb, ha nem ír azokról az engedményekről, amelyeket egykor, egy másik korszakban, korrekt partnerekkel tárgyalva, ő maga is hajlandó lett volna megadni.

Igaza volt-e Kossuthnak? Ki lehetett volna elégíteni a nemzetiségeket a fentebb tőle idézett „őszinte beszéd” politikájával, ha közben a történelmi magyar állam területi integritása és politikai egysége változatlan marad? A kutatók zöme ma arra hajlik, hogy semmiképpen – miközben ellenpróba nincsen, hiszen még erre az „őszinte beszédre” sem tett kísérletet akkor senki. Itt utalhatunk újra kritikájának igen világos, kettős szerkezetére. A feladat a modern magyar állam fölépítése – azokkal a történelmi előzményekkel és adott külpolitikai viszonyokkal, feltételekkel, amelyek Európát és Közép-Európát akkoriban jellemezték. Ennek megvalósítását azonban alapjaiban nehezíti meg az Ausztriával történő államjogi összekapcsolódás és még inkább annak konkrét módja, a „közös ügyek hálója”, amely még az uralkodó nemzet helyzetében lévő magyar fél számára sem teszi lehetővé saját érdekeinek megfelelő érvényesítését a legfontosabb döntéseknél. Másfelől e keretben mégiscsak adódik valamekkora tér a cselekvésre – ám amit Kossuth szerint mégis meg lehet tenni, azt tényleg megcselekszi-e valaki a hazában? Kiegyezéskritikájából azért nem engedett halála napjáig, mert úgy látta, a felelős magyar tényezők között nem akadt senki, aki ebben az irányban tényleg elindult volna.

Nos úgy vélem, 1867-nek ez a Kossuthtól származó bírálata – tehát nem a megegyezés primitív, függetlenségszajkoló ellenzése, hanem a birodalmi népek önrendelkezési törekvéseinek eltorlaszoló miatti őszinte aggodalom – az, amelyet a kiegyezés „kossuthiánus” kritikájának nevezhetünk. Ezt „kuruc”-nak minősíteni komoly leegyszerűsítés, hiszen nem mindenáron utasítja el a birodalmi kapcsolatot, hanem csak akkor, ha ellentétben áll a század uralkodó tendenciájával, a nemzeti önrendelkezés folyamatával. A „kossuthiánus” felfogás is 1918 felől tekint vissza 1867-re, és úgy véli, névadójának kritikája nemcsak Deákra, hanem Andrássy Gyulára és utódaira is még jó ideig érvényes maradt, hiszen olyasmire figyelmeztetett, amit megoldandó problémaként kellett/lehetett értelmezni, ám a kiegyezés egyszerűen nem oldotta meg, így megmaradt feladatként

az utódok számára is. A Kossuth által fölemlgetett mulasztás következményeiért tehát – kis túlzással szólva – valamennyire felelős lett minden ezután kormányra lépő magyar államférfi.

A kiegyezés elkerülhetetlenségét vallókkal szemben tehát az igazi „kossuthiánus” kérdés valahogy így szól: ha majd minden birodalmi „rabszolga-nép” jármát megunva síkra lép, és pirosló arccal, piros zászlókkal szétveri a fejlődését addig korlátozó dualista szerkezetet, akkor vajon mit tehetünk mi, magyarok – akiket uralkodóvá kompromittált az 1867-es rendszer, de a közös ügyek miatt nem hagyott számunkra sem saját diplomáciát, amellyel elmagyarázhatnánk a világnak igazságainkat, sem hadsereget, amivel megvédehetnénk magunkat – vajon mit tehetünk üres kézzel azok ellen, akik egyfelől joggal vélik úgy, hogy eljött az új igazság órája, ám ugyanakkor nem tudnak ellenállni annak a kísértésnek, hogy egyben a bosszú és az új hódítás lehetősége is megnyílt Szent István összeomló országában?...

■ JEGYZETEK

1. Romsics Gergely adat- és szemléletgazdag monográfiáiban számos példát hoz arra, hogy a Monarchia felbomlását fölidéző emlékiratirodalomban, továbbá az azt követő első évtizedek történetpolitikai gondolkodásában milyen sokféle összefüggésben bukkant elő a kiegyezés (a magyarok birodalmi túlsúlya, változtatási hajlíthatatlansága, felelőssége stb.) mint a tragikus végkifejlet legfőbb oka, lásd Romsics Gergely: *Mítosz és emlékezet: A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*. L'Harmattan, Bp., 2004. 44, 46, 49–52, 66, 107–108. stb.; Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*. Új Mandátum, Bp., 2010. 247, 288. stb.
2. Vö. Kővér György: *Piaci hullámzások és gazdasági növekedés*. In: *Magyarország története a 19. században*. Szerk. Gergely András. Osiris Kiadó, Bp., 2003. 343–345.
3. Életművének e területét is részletesen elemzi a következő tanulmánykötet: *Kitörés a kánonból. Szabad György történetírói munkássága*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Ráció Kiadó. (Sajtó alatt.)
4. A tanítványi csoport tagjai Szabad halála után konferencián számoltak be mesterük szemléletformáló hatásáról munkásságukra, lásd *A polgári átalakulásért*. Emlékkötet Szabad György tiszteletére. Szerk. Gerő András. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Bp., 2016.
5. Alábbiakban Szabad György álláspontját a témakört egész munkásságában utoljára áttekintő műve alapján ismertetem: *Kossuth irányadása*. Bp., 2002. (továbbiakban: Szabad 2002.)
6. Szabad 2002. 223.
7. Szabad 2002. 223–225. – Szabad a kossuthi álláspont bemutatásánál bőven idéz a *Negyvenkilencz* több, névtelenül megjelent cikkéből, melyek egy részéről azonban azóta Farkas Katalin megállapította, hogy bár erőteljesen magukon viselik Kossuth szellemiségét, sőt szerkesztői tollának nyomát, valójában a lap előállításában közreműködő Szilágyi Virgílinek, a neves szélsőbaloldali politikusnak az írásai, lásd Farkas Katalin: „Az erős akarat nem ismer akadályt”. A „Negyvenkilencz” című lap története. Századok 2008. 3. sz. 697–726.
8. Szabad 2002. 226–227. – Az idézetek a *Magyarország sírásói* című cikkből valók, amely Kossuth munkája, lásd Farkas 2008. 726.
9. A lapot csak igen csekély példányszámban és a kiegyezési tárgyalásokhoz képest jelentős késéssel sikerült bejuttatni az országra, lásd Farkas 2008. 720.
10. Vagyis a *Hűsvéti cikk*ben már elvileg beleegyezett a 48-as törvények revíziójába, lásd Szabad 2002. 229.
11. Szabad 2002. 230.
12. Szabad 2002. 230–231.
13. Szabad 2002. 231–232.
14. Szabad 2002. 231.
15. A fogalmi problémát részletesen elemzi Juan J. Linz: *Nemzetépítés és államépítés*. In: *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. Szerk. Kántos Zoltán. Rejtjel Kiadó, Bp., 2004. 277–297.
16. Ez a tágon vett önkormányzat joga: ha egy csoport és annak tagjai felett gyakorolt általános politikai hatalommal alapvetően maga a csoport rendelkezik; a fogalomra bővebben lásd Avishai Margalit – Joseph Raz: *A nemzeti önrendelkezés*. In: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Szerk. Bretter Zoltán, Deák Ágnes. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995. 108–132.
17. Vö. Pajkossy Gábor: *Az 1862. évi Duna-konföderációs tervezet dokumentumai*. Századok 2002. 4. sz. 937–957.
18. Kossuth Lajos: *Adó*. In: *Ellenőr. Politicai zsebkönyv a pesti Ellenzéki Kör megbízásából*. Szerk. Bajza József. Németországban, 1847. Ellenzéki Kör. 533.
19. Idézet a hazai illegális terjesztésre szánt *Negyvenkilencz* című lap egyik cikkéből, lásd Kossuth Lajos: *La-punk korszerűsége*. *Negyvenkilencz* 1866. 1. sz., vö. Szabad 2002. 223.
20. Vö. Borsi-Kálmán Béla: *A magyar emigráció helyzetmegítélésének változásai 1863-ig: vélemények, tárgyalások, egyezmények*. In: Borsi-Kálmán Béla: *Együtt vagy külön utakon. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti mozgalom történetéhez*. Magvető, Bp., 1984. 81–148.

21. *A kiegyezés*. Szerk Cieger András. Osiris Kiadó, Bp., 2004. 120.
22. Kossuth Lajos (Torino, 1873. jan. 9.) – Helfy Ignácnak. Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár (továbbiakban: MNOL) R 65 1. H 153.
23. Kossuth Lajos (Collegno, 1874. dec. 26.) – Helfy Ignácnak. MNOL R 65 1. H 172.
24. A metaforát olyan értelemben használja, hogy a korabeli zoológiai közvélekedés szerint előfordult, hogy a krokodiltól fenyegetett madár ijedtében éppen a hulló kitátott szájába repült bele, vö. *Kossuth Lajos iratai*. S.a.r. Kossuth Ferenc. (továbbiakban: KLI) VIII. Bp., 1900. 387.
25. 1877 telén azt fejtegette Helfynek, hogy a törökbarát meetingek mellett lengyel agitáció is kell, ahol a magyar nemzet kijelenti: „Lengyelország helyreállításában Európa szabadságának, saját jövődönk biztonságának garanciáját látja”, lásd Kossuth Lajos (Collegno, 1877. dec. 24.) – Helfy Ignácnak. MNOL R 65 1. H 193.
26. Kossuth Lajos (Collegno, 1876. aug. 18.) – Helfy Ignácnak. MNOL R 65 1. H 184.
27. Kossuth Lajos (Collegno, 1878. febr. 17.) – Helfy Ignácnak. KLI IX. Bp., 1902. 252–253.
28. Csorba László: *A dualizmus rendszerének kiépülése és a konszolidált időszak (1867–1890)*. In: *19. századi magyar történelem 1790–1918*. Szerk. Gergely András. Bp., 1998. 388–389.
29. Bosznia okkupációja helyett Kossuth éppenhogy azt tartotta volna helyesnek, ha Szarajevót átengedjük a szerbeknek, mert így a „horvát kérdés egyik szarva” máris le lenne törve, lásd Kossuth Lajos (Torino, 1883. szept. 19.) – Helfy Ignácnak. MNOL R 65 1. H 284. – Itt is nyilván úgy gondolkodott, hogy a területileg növekvő, és szövetségessé tett Szerbia nem „csábítja” majd elszakadásra a hazai szerbeket, akik méltányos igényeik kielégítése következtében egyébként is békében, gyarapodásban élnének Magyarország határain belül.
30. KLI IX Bp., 1902. 241–242.
31. Kossuth Lajos (Collegno, 1878. jan. 16.) – Helfy Ignácnak. MNOL R 65 1. H 195.
32. KLI IX Bp., 1902. 243–244, 251.
33. Kossuth Lajos (Collegno, 1878. febr. 17.) – Helfy Ignácnak. MNOL R 65 1. H 197. – Az már a századforduló függetlenségi politikusainak nacionalizmusára – és így a kossuthi eszmevilágtól való erőteljes eltávolodásukra – jellemző, hogy amikor ezt a levelet Kossuth Ferenc a *Kossuth Lajos iratai...* sorozatban közölte (KLI IX. Bp., 1902. 252–253.), a lengyel és a román témát tárgyaló második felét minden jelzés nélkül elhagyta.
34. Kossuth Lajos (Torino, 1885. szept. 22.) – Helfy Ignácnak. MNOL R 65 1. H 315.
35. Kossuth Lajos (Torino, 1871. nov. 5–8.) – Helfy Ignácnak. In: KLI VIII. Bp., 1900. 389.
36. KLI VIII. Bp., 1900. 387–388.
37. KLI VIII. Bp., 1900. 403.
38. Vagyis a nemzetiségek területi követeléseit is akceptálni kell valamilyen mértékig, lásd Teleki László (Párizs, 1849. máj. 14.) – Kossuth Lajosnak. In: *Teleki László*. Vál., s.a.r. bev., jegyz. Csorba László. Bp., 1998. 146.
39. Lásd nézeteinek alakulására Szabad 2002. 202, 212. – Dilemmáinak stratégiai elemeire Kossuth részleteken utalt Vukovics Sebőhöz 1862. júl. 7-én kelt levelében is, lásd *Kossuth Lajos*. Vál., s.a.r., bev., jegyz. Pajkossy Gábor. Bp., 1988 (1999). 133–137.
40. Kossuth Lajos (Torino, 1882. febr. 20.) – Helfy Ignácnak. MNOL R 65 1. H 260.

